

Συντακτικές ετερότητες
στο κείμενο της Αποκάλυψης του Ιωάννη
και εκλογικεύσεις τους στη χειρόγραφο παράδοσή του

α) Η ιδιορρυθμία της γλώσσας και της σύνταξης της Αποκάλυψης

Στο κείμενο της Αποκάλυψης, κατά την κριτική του έκδοσης, υπάρχει κοντά στις πολλές κατηγορίες συντακτικών και γλωσσικών «άτοπημάτων» και μια που δημιουργείται κάποιες φορές από την ανακολουθία ανάμεσα στο ρηματικό και στο ονοματικό μέρος μιας πρότασης. Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για «σφάλματα» που συνιστά συχνά η ανακολουθία ανάμεσα στο γένος του υποκειμένου και στο γένος του αντικειμένου ή των προσδιορισμών του ή συνηθέστερα ανάμεσα στο γένος της μετοχής και στο γένος του υποκειμένου ή του αντικειμένου της και ενδεχομένως των προσδιορισμών τους. Συνεπώς, ο λόγος για γλωσσικά «σφάλματα» που έχουν να κάνουν με τη συντακτική χρήση του γένους και μόνο.

Αντίθετα προς την προηγούμενη διαπίστωση το εκκλησιαστικό κείμενο, σύμφωνα με την κριτική έκδοση του Πατριαρχείου (1904), είναι απαλλαγμένο από το μισό και παραπάνω των «ατοπημάτων» αυτών και γενικά αυτής της μορφής «προβληματικών» συντάξεων. Απαλλαγμένο, ως ένα σημείο, από τα «ατοπήματα» αυτά είναι και το κείμενο της Αποκάλυψης σε κάποια παλαιά υπομνήματα - όχι τα παλαιότερα - τα οποία αν και δεν βλέπουν τη γλώσσα και τη σύνταξή της ως μείζον θέμα θα ήθελαν -και έκαναν γι' αυτό ό,τι μπορούσαν - στο κείμενο αυτό να υπάρχει «ή έγκριτος γλώσσα της Ελλάδος».

Τι λοιπόν προτείνουμε; Θα ευχηθούμε σε μια επόμενη έκδοση του εκκλησιαστικού κειμένου να μηδενισθούν τα «ατοπήματα» αυτά; Κάτι τέτοιο θα έκανε πιθανώς «καθαρό» το ανυπότακτο κείμενο της Αποκάλυψης. Θα το στερούσε ωστόσο, όπως θα δούμε στη συνέχεια, κατά πολύ όχι μόνο από την πτωτογενή και αυθεντική του ομορφιά αλλά και εν μέρει από την οδό θεολογίας που αυτό τέμνει. Πριν δούμε όμως την ειδική αυτή περίπτωση να πούμε λίγα εισαγωγικά και πολύ γενικά για το θέμα της γλώσσας της Αποκάλυψης.

Ως γνωστό από τους αρχαίους ήδη χρόνους δείχθηκε, για λόγους πολλούς, έναντι της Αποκάλυψης όχι μόνο επιφυλακτικότητα αλλά ενίοτε και εχθρικότητα. Η εν λόγω στάση οφείλεται στις πολλές ιδιορρυθμίες που παρουσιάζει το κείμενο της Αποκάλυψης, ως μορφή και ως περιεχόμενο. Ανάμεσα σ' αυτές ξεχωρίζουν εκείνες που σχετίζονται με τη σύνταξη και τη γλώσσα της, με μια κατηγορία των οποίων, όπως αναφέραμε ήδη, θα ασχοληθούμε στο παρόν άρθρο.

Ήδη ο Διονύσιος Αλεξανδρείας από τα μέσα του τρίτου αι, αρνούμενος τη συγγραφή της Αποκάλυψης από το ίδιο πρόσωπο που συνέγραψε το ευαγγέλιο του Ιωάννη και τις τρεις επ' ονόματί του καθολικές επιστολές, βρίσκει τη γλώσσα της «ουκ ακριβώς ελληνίζουσαν» και τα ιδιώματά της βαρβαρικά «και που και σολοικίζοντα»¹. Τις κρίσεις αυτές, μαζί με άλλες κρίσεις σχετικά με το περιεχόμενο της Αποκάλυψης, διατυπώνει ο Διονύσιος στη σύγκριση που επιχειρεί ανάμεσα σ' αυτήν και στα άλλα έργα του Ιωάννη, τις εκθέτει δε στο δεύτερο από τα δυο «περί επαγγελιών» συγγράμματά του, στο οποίο διαλαμβάνει «περί της Αποκαλύψεως Ιωάννου». Τα δυο αυτά συγγράμματα χάθηκαν, όπως δυστυχώς χάθηκαν, για λόγους πολλούς, συγγράμματα και άλλων αρχαίων εκκλησιαστικών συγγραφέων. Εκτενή, όμως, αποσπάσματά τους μας διέσωσε ο ιστορικός Ευσέβιος στην εκκλησιαστική του ιστορία². Θα ήταν όντως από κάθε άποψη ενδιαφέρον να κατείχαμε τα έργα αυτά του Διονυσίου ολόκληρα και μάλιστα στο δεύτερο για να παρακολουθήσουμε συνολικά τη σκέψη του κριτικού αυτού εκκλησιαστικού συγγραφέα. Κυρίως, θα μας ενδιέφερε η πλήρης στήριξη των απόψεών του και φυσικά παραδείγματα, τα οποία σίγουρα θα υπήρχαν, από τα οποία όμως ο Ευσέβιος δεν μνημονεύει κανένα. Τα τελευταία θα μας ενδιέφεραν, όπως θα δούμε παρακάτω, και για λόγους κριτικής του κειμένου και αναζήτησης της αρχικής του μορφής σε κρίσιμα σημεία, όπως σε κάποια από τα «προβληματικά» στα οποία αναφέρεται το παρόν άρθρο. Πιο συγκεκριμένα, θα μας ενδιέφερε για ποιού ακριβώς κειμένου τη γλώσσα εκφράζεται τόσο αρνητικά. Προφανώς του αρχικού κειμένου με τα αυθεντικά βαρβαρικά και σολοικίζοντα ιδιώματα. Όχι φυσικά εκείνου που προοδευτικά βελτιώθηκε με τις παρεμβάσεις.

Επανερχόμενοι στις κρίσεις του Διονυσίου θα πρέπει να διευκρινίσουμε ότι, όσα δυσμενή για τη γλώσσα της Αποκάλυψης λέει, διατυπώνονται στο πλαίσιο του αγώνα του κατά της άποψης του επισκόπου Αρσινόης Νέπωτος περί χιλιετούς σωματικής απόλαυσης των εκλεκτών επάνω στη γη. Την άποψη αυτή ο επίσκοπος εξέφρασε στο έργο του «έλεγχος αλληγοριστών» και τη στήριξε, λανθασμένα, στην Αποκάλυψη. Ο Διονύσιος αυτά που λέει για τη γλώσσα της Αποκάλυψης τα διατυπώνει στη γενικότερη προσπάθειά του να υποστηρίξει ότι το βιβλίο αυτό, αν και είναι έργο «πνευματικού ανδρός», δεν είναι έργο του Ιωάννη, του συγγραφέα του ομώνυμου ευαγγελίου και των τριών καθολικών επιστολών του, των οποίων η γλώσσα δεν έχει τα προβλήματα της γλώσσας της Αποκάλυψης. Να προσθέσουμε επίσης ότι οι κρίσεις του Διονυσίου, όπως αποσπασμα-

¹ Ευσεβίου, Εκκλησιαστική Ιστορία, Ζ 25,26

² Ευσεβίου, ό.π. Ζ 25,1εξ.

τικά και αθεμελιώτα διασώζονται από τον Ευσέβιο, προφανώς δεν αφορούν αποκλειστικά στη γλώσσα αλλά και σε άλλα χαρακτηριστικά της Αποκάλυψης, τα οποία τη διαφοροποιούν από τα μνημονευθέντα έργα του Ιωάννη, όπως λ.χ. στη χρήση εικόνων και συμβόλων και γενικότερα στη χρήση αποκαλυπτικού κώδικα. Βέβαια, όπως είπαμε πιο πάνω, δεν διαθέτουμε στην ολότητά τους τα έργα του Διονυσίου. Όμως, όπως άκρως αποσπασματικά αποδίδονται από τον Ευσέβιο, σ' αυτά εκτίθενται μάλλον κρίσεις που αφορούν γενικά στο ύφος της Αποκάλυψης και προφανώς δεν συνιστούν ενδελεχή μελέτη της γλώσσας της.

Με τις προηγούμενες εκτιμήσεις μας σχετικά με τις απόψεις του Διονυσίου δεν αρνούμαστε το γεγονός ότι η γλώσσα της Αποκάλυψης έχει χτυπητές ιδιορρυθμίες, συντακτικές και γραμματικές ασυνέπειες και σολοικισμούς, γιατί αυτό διαπιστώνεται και με την πρώτη ανάγνωση ακόμη και σήμερα, όπου το κείμενο, σε κάποιες εκδόσεις, παρουσιάζεται ελαφρώς «βελτιωμένο» προφανώς εξαιτίας κάποιων, μεταγενέστερων του Διονυσίου, που έκαναν παρεμβάσεις. Με τις εν λόγω εκτιμήσεις μας απλώς θέλουμε να πούμε ότι οι κρίσεις του Διονυσίου για την προβληματική μορφή της Αποκάλυψης πρέπει να κατανοηθούν στο πλαίσιό τους, που εξαιτίας του πιθανώς γίνονταν οξύτερες και κυρίως να εκτιμηθούν ως κρίσεις που μάλλον παραθεωρούν το γενικότερο υπερρεαλιστικό κλίμα της Αποκάλυψης. Συνεπώς, θα μπορούσαμε και να τις υποτιμήσουμε, εξάπαντος όμως όχι να τις απορρίψουμε συλήβδη. Γιατί ξαναλέμε ότι με κανένα τρόπο δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ότι η γλώσσα της Αποκάλυψης προκαλεί τη λογική του αναγνώστη, όπως δεν μπορεί να παραθεωρηθεί και ο άκρως συμβολικός και εικονικός τρόπος γενικότερα της έκφρασής της ή, όπως λέμε ειδικότερα, ο αποκαλυπτικός της κώδικας. Βεβαίως, ο αποκαλυπτικός κώδικας είναι το κλειδί μάλλον για τα νοήματα παρά για τη γλώσσα και τη γραμματική. Ωστόσο, όλα στην Αποκάλυψη σχηματίζουν ένα συνεκτικό σύνολο, όπως άλλωστε και σε κάθε κείμενο, και πάντως η μορφή και το περιεχόμενό της συνεμφαίνονται και γι' αυτό πρέπει να συνεξετάζονται.

Στο σημείο αυτό επιβάλλεται μια διευκρίνιση, ως σε παρένθεση : μιας και μιλήσαμε για αποκαλυπτικό κώδικα να πούμε ότι όντως η Αποκάλυψη έχει το δικό της κώδικα, ο οποίος σήμερα μας δυσκολεύει την πρόσβαση σ' αυτήν. Με άλλα λόγια, για να αποκωδικοποιηθεί πλήρως σήμερα το βιβλίο της Αποκάλυψης, να κατανοηθεί δηλ. σε όλες τις παραμέτρους του, δεν είναι εύκολο πράγμα. Κι' αυτό όχι μόνο γιατί χάθηκε στο μεταξύ ένα μέρος του συγκεκριμένου αποκαλυπτικού κώδικα, στον οποίο αυτή γράφτηκε, αλλά και για το λόγο ότι σε μια, λιγότερο ή περισσότερο, δεσμοποιημένη εκκλησία και λογικοκρατούμενη κοινωνία αναγνωστών λιγότεφαν αυτοί που ζουν στο κλίμα, στην ατμόσφαιρα και με δυο λέξεις

στο μη απόλυτα συμβατό με τη λογική προφητικό και αποκαλυπτικό πνεύμα που γέννησε την Αποκάλυψη του Ιωάννη και τα άλλα αποκαλυπτικά έργα της μεσοδιαθηκικής περιόδου. Πέραν αυτού, η Αποκάλυψη είναι έργο ενός θεόπτη και εκστατικού³ που επιχειρεί να υποτάξει τις εμπειρίες του στον ανθρώπινο λόγο. Είναι δε προφανές ότι ο μεν ανθρώπινος λόγος είναι περιορισμένος, οι δε υπερβατικές εμπειρίες ανυπότακτες. Παρόλα αυτά, αν και ο αποκαλυπτικός αυτός κώδικας του Ιωάννη είναι δυσπρόσιτος, μέσα απ' αυτόν, όπως και μέσα από την ιδιόρρυθμη γλώσσα του ακόμα και τις ιδιαιτερότητές της, μπορούμε να γευθούμε κάτι από τον πλούτο του και τις ευαισθησίες του.

Τα δυσμενή σε βάρος της γλώσσας και του ύφους της Αποκάλυψης σχόλια του Διονυσίου επανέλαβαν, άλλοτε με έντονο και άλλοτε με χαλαρό τρόπο, στους μετέπειτα χρόνους πολλοί μελετητές της. Ανάμεσα σ' αυτούς, όπως ενδεικτικά θα δούμε σε άλλο σημείο του άρθρου μας, και παλαιοί από τους λίγους υπομνηματιστές της. Όλοι αυτοί διατύπωσαν παράλληλα ποικίλες απόψεις για την εξήγηση του φαινομένου, κάποιοι από τους τελευταίους μάλιστα προσφέροντας ίσως και λύσεις του Έτσι, για το «πλήθος ανωμαλιών της γραμματικής, του συντακτικού και του ύφους»⁴ της Αποκάλυψης υποστηρίχθηκε ότι αυτές οφείλονται σε πολλούς παράγοντες, όπως: α) στο γεγονός ότι ο Ιωάννης συνέγραψε την Αποκάλυψη πολύ πριν το ευαγγέλιο, τότε που δεν ήξερε καλά ελληνικά β) στο ότι η Αποκάλυψη συντάχθηκε στη δημοδέστερη μορφή της κοινής ελληνιστικής από συγγραφέα με ιουδαϊκό υπόβαθρο και κατά συνέπεια με πολλές σημειτικές επιδράσεις γ) στη σύνθεσή της από συγγραφέα που τελούσε σε προφητική έκσταση και ιδιάζουσα ψυχική κατάσταση κ.λ.π.⁵

Έχει όμως έτσι ή τέλος πάντων μόνον έτσι συνολικά το θέμα της γλώσσας στην Αποκάλυψη;

Εμείς με όσα θα πούμε στη συνέχεια, όχι βεβαίως γενικά για τη γλώσσα της Αποκάλυψης⁶, αλλά ειδικά για κάποια της «άτοπύματα»,

³ Η λέξη έκσταση και φυσικά τα παράγωγά της πιθανώς στις μέρες μας παραπέμπουν σε φαινόμενα μη συμβατά ούτε με την πίστη μας ούτε και τον ορθολογισμό μας. Ωστόσο, η έκσταση από μας κατανοείται και χρησιμοποιείται εδώ με τη βιβλική θετική έννοια (βλ. Πρ. Αποστ. 11,5, 22,17).

⁴ Π. Μπρατσιώτης, Η Αποκάλυψις του Ιωάννου, εν Αθήναις 1992², σ. 22

⁵ Βλ. Β.Ιωαννίδου, Εισαγωγή εις την Καινήν Διαθήκην, Εν Αθήναις 1960 σ.451.

⁶ Γενικά για το θέμα της γλώσσας και τις ιδιαιτερότητές της βρίσκει κανείς, εκτός της λαμπρής μονογραφίας του G. Mussies (The Morphology of Koine Greek, Leiden 1971) σε όλες τις ξενόγλωσσες εισαγωγές στην Κ. Διαθήκη, στα μεγάλα υπομνήματα στην Αποκάλυψη, όπως των: W. Bousset (Die Offenbarung Iohannis, Gottingen 1906⁶ σ.161-179) και R.H.Charles, (The Revelation of st. John, Edinburgh 1979 σ. cxvii - clxxiii) και σε γραμματικές της Κ. Διαθήκης όπως των: Blass- Debrunner-Rehkopf, (Grammatik des neutestamentlichen.Griechisch, Gottingen 1979 σ.112- 114. κ.α.). Ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις για τη γλώσσα της Αποκάλυψης βρίσκει κανείς και σε έργα Ελλήνων συγγραφέων, όπως: Β. Ιωαννίδη, Εισαγωγή εις την Κ. Διαθήκην, Αθήναι 1960, σ.23 εξ. 451. Π. Μπρατσιώτου, ό.π. 22-24. Ι. Καραβιδόπουλος, Εισαγωγή στην Καινή Διαθήκη, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 462-463. Σ. Αγουριδής, Η Αποκάλυψη του Ιωάννη, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 26-28. 46 ιδιαίτερα σ.97-99. Δ. Κυρτάτας, Η Αποκάλυψη Ιωάννη και οι επτά εκκλησίες της Ασίας, Αθήνα 1994, σ.79 -92. και Ι.

ίσως αμβλύνουμε κάπως την αρνητική εικόνα και πάντως να ενισχύσουμε την άποψη ότι όπως έχει λόγο ύπαρξης στο βιβλίο ο εικονικός και άκρως συμβολικός τρόπος έκφρασής του, έτσι έχουν λόγο και πολλά του «ατοπήματα». Συνεπώς, αντί τα «σφάλματα» αυτά να αποδίδονται στους λόγους που αναφέρθηκαν πιο πάνω (μη καλή γνώση της ελληνικής κ.λ.π.) να χρήζουν διαφορετικής εκτίμησης και ερμηνείας. Αν έτσι έχουν τα πράγματα τότε, τα εν λόγω «ατοπήματα» θα πρέπει αντί να στέκονται αιτίες ψόγου του συγγραφέα μάλλον, μαζί με όλα τα στοιχεία του έργου, να προσκαλούν σε θαυμασμό, γιατί αποδεικνύουν όχι μόνο υψηλή δημιουργική ικανότητα αλλά και διακονούν, μέσα από την ιδιαιτερότητά τους, το ίδιο το κείμενο με τους θεολογικούς και τους άλλους στόχους που αυτό έχει θέσει.

6) Ειδικά γλωσσικά «σφάλματα» της Αποκάλυψης.

Πού, όμως, εντοπίζονται και ποια είναι ακριβώς τα «σφάλματα» για τα οποία μιλήσαμε πιο πάνω; Στη συνέχεια θα υποδείξουμε χωρία με το ειδικό «σφάλμα» του καθενός. Τα διακρίνουμε μάλιστα σε τρεις ομάδες :

Στην πρώτη (Α) ανήκουν χωρία που το «σφάλμα» τους βρίσκεται στην ασυμφωνία του γένους της μετοχής τους και του γένους του υποκειμένου της ή μεταξύ του γένους του υποκειμένου και του γένους του κατηγορουμένου του. Τα χωρία αυτά, το πρόβλημα των οποίων είναι ίσως πιο χτυπητό και γι' αυτό στη χειρόγραφο παράδοση υπάρχουν και άλλες γραφές πέραν της μιας, είναι τα εξής: Αποκ 4,16 .7γ. 8α . 5,6γ . 13α . 9,13 .14 . 11, 4. 15 . 17,3 και 19, 6.⁷

Στη δεύτερη (Β) ομάδα ανήκουν χωρία των οποίων το «πρόβλημα» ευρίσκεται στην ασυμφωνία γένους μεταξύ του ονοματικού μέρους μιάς πρότασης και της παράθεσής του. Πρόκειται για χωρία που το «σφάλμα» τους μπορεί να περάσει απαρατήρητο, μένοντας από συντακτική πλευρά απλά στο φαινόμενο που τα χαρακτηρίζει: στην έλξη του αναφορικού, χωρίς άλλες προεκτάσεις. Τα χωρία αυτά είναι : Αποκ 4, 5 . 5, 8δ.

Στην Τρίτη (Γ) ανήκουν χωρία για τα «σφάλματα» των οποίων, αν και όμοια των προηγούμενων, δεν προτάθηκαν άλλες γραφές. Αυτά είναι : Αποκ. 4, 8γ . 13,8 . 17,11 .19,1 . 14. Οι περιπτώσεις αυτές, αν και δεν καλύπτουν το δεύτερο σκέλος του άρθρου μας, προσφέρουν θετικά στο στόχο του.

Μετά την επισήμανση των χωρίων που μας ενδιαφέρουν να υποδείξουμε στη συνέχεια, με βάση πάντα το κριτικό κείμενο των Nestle – Aland, τα ειδικά, όπως τα χαρακτηρίσαμε, «σφάλματα» αρχίζοντας με αυτά της πρώτης ομάδας. Επαναλαμβάνουμε ότι, στα χωρία αυτά όπως και σε όλα όσα θα

Σκιαδαρέσης, Λειτουργικές σκηές και ύμνοι στην Αποκάλυψη του Ιωάννη, Θεσσαλονίκη 1999, σ.68 - 70.

⁷ Την περίπτωση του Αποκ 19,6 θα τη συνεξετάσουμε για πρακτικούς λόγους με τα χωρία της Γ ομάδας.

μας απασχολήσουν, το «σφάλμα» συνίσταται στην ασυμφωνία ως προς το γένος κάποιων μερών τους.

Συγκεκριμένα στην Α ομάδα η ασυμφωνία αυτή παρατηρείται:

1) στο 4,16, μεταξύ της μετοχής «λέγων» και του υποκειμένου της «φωνή».

2) στο 4,7γ και 4,8 α, ανάμεσα στις δυο μετοχές «έχων» -και των δύο ημιστιχίων - και στο κοινό υποκείμενό τους «ζών».

3) στο 5,6γ, μεταξύ της μετοχής «έχων» και του υποκειμένου της «άρνιον».

4) στο 5,13α, μεταξύ της μετοχής «λέγοντας» και του υποκειμένου της «κτίσμα».

5) στους στ.13 και 14 του κεφ. 9, ανάμεσα στη μετοχή «λέγοντα» και στο υποκείμενό της «φωνήν»

6) στο 11, 4 μεταξύ της μετοχής «εστώτες» και των κατηγορουμένων «ελαιάι» και «λυχνίαι».

7) στο 11,15 ανάμεσα στη μετοχή «λέγοντες» και στο υποκείμενό της «φωναί». και

8) στο 17, 3 ανάμεσα στη μετοχή «έχων» και στο υποκείμενό της «θηρίον».

Στα χωρία της Β ομάδας τα «σφάλματα» σχετίζονται πάλι με το γένος και είναι τα εξής:

1) Στο 4,5 υπάρχει ασυμφωνία γένους του υποκειμένου «λαμπάδες» και του αναφορικού «α», το οποίο εισάγει την αναφορική πρόταση που ακολουθεί και που λειτουργεί ως παράθεση στο υποκείμενο «λαμπάδες». Να σημειώσουμε ότι το αναφορικό «α» προέκυψε καθ' έλξιν του γένους του κατηγορουμένου («πνεύματα»).

2) Στο 5,8 παρατηρείται ασυμφωνία γένους του αντικειμένου «δυμιαμάτων» και του αναφορικού «αι», το οποίο εισάγει την ακολουθούσα αναφορική πρόταση -παράθεση στο αντικείμενο «δυμιαμάτων». Το «αι» προέκυψε και εδώ καθ' έλξιν του γένους του κατηγορουμένου («προσευχαί»).

Στα χωρία της Γ ομάδας «σφάλματα», για τα οποία δεν υπάρχουν ούτε στο apparatus των κριτικών εκδόσεων ούτε σε άλλους μάρτυρες κειμένου που ελέγξαμε παραλλαγές – βελτιώσεις σε σχέση με το γένος, εντοπίζονται :

1) στο 4,8γ όπου η μετοχή «λέγοντες» τελεί, ως προς το γένος, σε συντακτική αναντιστοιχία με το υποκείμενό της «ζώα».

2) στο 13,8 στο οποίο παρατηρείται μετάβαση από το ουδέτερο γένος του αντικειμένου («θηρίον») στο αρσενικό («αυτόν») αν και πρόκειται

για την ίδια οντότητα. Ωστόσο, για το «αυτόν» δεν υπάρχουν άλλες γραφές⁸, βελτιωτικές του «λάδους».

3) στο 17,11, όπου ο συγγραφέας χρησιμοποιεί διαφορετικά γένη για την ίδια πάλι οντότητα· από τη μια ουδέτερο, για το υποκειμένο της πρότασης («θηρίον») κι από την άλλη αρσενικό, για τον εγγύτερο προσδιορισμό του («αυτός»).

4) στο 19,1, όπου ο πληθυντικός της μετοχής «λεγόντων» δεν συμφωνεί με τον ενικό του υποκειμένου της («όχλου»). Η ίδια ασυμφωνία επαναλαμβάνεται πέντε στίχους παρακάτω στο 19,6 με τις ίδιες λέξεις μόνο που εκεί έχουμε περαιτέρω επιμερισμό της φωνής σε «φωνήν υδάτων» και σε «φωνήν βροντών». Και στις δυο περιπτώσεις πρόκειται καθαρά για σχήμα «κατά σύνεσιν» ή «κατά το νοούμενον» που δικαιολογεί αυτή την ασυμφωνία. [Το ίδιο σχήμα συναντούμε και στο 7,9 όπου η ασυμφωνία παρατηρείται μεταξύ του πληθυντικού των μετοχών «έστώτες» και «περιβεβλημένους» και του ενικού του υποκειμένου τους («όχλος»). Και για την περίπτωση του 7,9 συνεπώς ισχύει ό,τι είπαμε για την προηγούμενη. Και επειδή η ασυμφωνία έχει να κάνει με τον αριθμό του ρηματικού και τον αριθμό του ονοματικού μέρους και όχι με το γένος, βρίσκεται, ως ένα σημείο, έξω από το ενδιαφέρον μας].

Μπορεί, ωστόσο, και το «φωνήν», να κατανοηθεί και στις δυο περιπτώσεις (19,1 και 19,6) ως υποκειμένο της μετοχής «λεγόντων», οπότε πάλι πρόκειται για συντακτική ασυμφωνία ως προς το γένος της μετοχής και του υποκειμένου της, όπως άλλωστε παρατηρείται και σε άλλες περιπτώσεις αυτού του ζεύγους. Είναι όμως άξιο προσοχής ότι, αντίθετα με όλες τις περιπτώσεις αυτές, το 19,1 δεν προκάλεσε βελτιωτικές επεμβάσεις. Θα λέγαμε : ίσως εξαιτίας του ορατού «κατά σύνεσιν» σχήματος, όπως συμβαίνει και στο 7,9 όπου συναντάμε το ίδιο σχήμα⁹. Όμως, γιατί δεν τηρείται το ίδιο στο αντίστοιχο 19,6;

5) τέλος, στο 19,14 το γένος της μετοχής «ενδεδυμένοι» και το γένος του υποκειμένου της («στρατεύματα») δεν τελούν σε συμφωνία. Και όμως στη χειρόγραφο παράδοση δεν εξομαλύνθηκε. Και εδώ οι παραλλαγές που υπάρχουν ως προς τη μετοχή αφορούν στην πτώση της και όχι στο γένος της και συνεπώς δεν την εναρμονίζουν ως προς το γένος της με το γένος του υποκειμένου.

Πριν ολοκληρώσουμε το μέρος της εργασίας μας που αναφέρεται στην επισήμανση των «σφαλμάτων» που μας ενδιαφέρουν να σημειώσουμε την εύλογη, κατά την εκτίμησή μας, απορία για την απουσία, όπως ήδη αναφέραμε άλλων «όρθων» γραφών στα περισσότερα από τα «σφάλ-

⁸ Στο κριτικό υπόμνημα, όπως και σε άλλους μάρτυρες, για το «αυτός» υπάρχουν και άλλες γραφές. Όμως αυτές αφορούν στην επιλογή πτώσης (δοτική ή αιτιατική) και όχι γένους.

⁹ Λέμε και εδώ ό,τι είπαμε στην προηγούμενη περίπτωση. Οι παραλλαγές στις μετοχές «έστώτες» και «περιβεβλημένους» σχετίζονται με την πτώση τους και όχι με το γένος τους.

ματα» της τρίτης ομάδας. Τί να υποθέσει κανείς για την απουσία αυτή, η οποία συνήθως παρατηρείται εκεί που ο λόγος είναι ευθύς, κατανοητός, χωρίς συντακτικές ή διάφορες άλλες ασυνέπειες; Η σκέψη ότι τα «σφάλματα» αυτά ήταν λιγότερο οφθαλμοφανή και πέρασαν απαρατήρητα ή ότι ήταν περισσότερο ευδιάκριτη η λειτουργία τους μέσα στην ειδική συνάφειά τους και γι' αυτό έγιναν αποδεκτά, μόνο μερικώς μπορεί να ευσταθεί. Πάντως, κι από την περίπτωση αυτή προφανώς συνειδητοποιούμε όχι μόνο πόσο δύσκολο είναι να καταλήξει κανείς για την Αποκάλυψη σε σίγουρα και μόνιμα συμπεράσματα αλλά και ότι οι διορθώσεις-εξομαλύνσεις των κειμένων δεν ήταν πάντα καρπός ούτε ενιαίας ούτε συστηματικής δουλειάς. Θα πρόσθετα δε ότι δεν ήταν - ευτυχώς ή ατυχώς - και έργο πάντα ανεκτό από όλα τα μέλη της εκκλησίας.

γ) Οι άλλες γραφές στη χειρόγραφή παράδοση

Στην παρούσα ενότητα θα παρουσιάσουμε άλλες γραφές που προσφέρει η χειρόγραφή παράδοση του κειμένου της Αποκάλυψης για τα επίμαχα σημεία - «σφάλματα» που υποδείξαμε στην προηγούμενη. Επειδή όμως είναι δύσκολο, από άποψη χώρου, να απλωθούμε σε όλα, θα το κάνουμε αυτό μόνο για κάποια που θα επιλέξουμε. Κι' αυτά θα είναι από την ενότητα των κεφαλαίων 4 και 5 για τρεις λόγους : α) για τη σπουδαιότητά της β) γιατί τα «σφάλματα» της ενότητας αυτής είναι και αρκετά και κυρίως αντιπροσωπευτικά και των υπολοίπων και γ) σ' αυτά θα έχουμε ικανό αριθμό δειγμάτων και από τα σχόλια του Ωριγένη¹⁰. Συνεπώς θα ασχοληθούμε με σφάλματα στα χωρία : 4,1β. 5. 7γ. 8α. 5,6γ. 5,8δ . 5,13α. Ωστόσο, και για τα άλλα θα γίνεται, αλλού λιγότερο και αλλού περισσότερο, λόγος. Να διευκρινίσουμε επίσης ότι στα παραδείγματα με τα οποία θα εργασθούμε δεν είναι αναγκαίο να αναφέρουμε μαζί με τις άλλες γραφές και όλα τα χειρόγραφα ή γενικώς τους μάρτυρες των γραφών αυτών. Αυτό μπορεί να το βρει κανείς στο apparatus. Δεν θα παραλείπουμε όμως να μνημονεύουμε άλλες γραφές και μάρτυρες που δεν παρατίθενται στο apparatus. Και εννοώ εκκλησιαστικούς συγγραφείς και τις πιθανές άγνωστες μαρτυρίες τους.

Εστιάζουμε λοιπόν την προσοχή μας στις άλλες γραφές που προσφέρει η χειρόγραφή παράδοση από τις οποίες οι εκδότες προέκριναν αυτή στην οποία διαπιστώνεται «σφάλμα» συντακτικού και μάλιστα σε επίπεδο γένους μερών της πρότασης αλλά και της ευρύτερης κειμενικής συνάφειας.

¹⁰ Τα σχόλια του Ωριγένη στην Αποκάλυψη εκτείνονται ως το 14,5 και εκδόθηκαν από τους C. Diobouniotis και A. Harnack με τίτλο: Der scholien - Kommentar des Origenes zur Apokalypse Johannis, Leipzig 1911. Βλ και ΒΕΠ 17, Αθηναι. 1958, σ.124-160.

Για το 4,16 εκτός της γραφής «λέγων» που προκρίνουν οι εκδότες του κριτικού κειμένου η χειρόγραφη παράδοση διαθέτει ακόμη δυο γραφές: «λέγουσα» και «λαλούσα». Στο apparatus για τις γραφές αυτές παρατίθενται οι μάρτυρες με τρόπο ικανοποιητικό. Αντίθετα, για τους μάρτυρες της προκρινόμενης γραφής «λέγων» δεν πληροφορούμεθα στο σημείο αυτό, όπως και σε άλλες περιπτώσεις, τίποτε ειδικό, πέραν των όσων γράφονται στις σελίδες 21* και 22* της εισαγωγής της 27ης έκδοσης των Nestle – Aland για τους σταθερούς μάρτυρες πρώτης και δεύτερης τάξης του κειμένου της Αποκάλυψης τους οποίους και ακολουθούν. Με συνδυασμούς πάντως, που κάνουμε με βάση τα στοιχεία που οι εκδότες παρέχουν στις δυο μνημονευθείσες σελίδες της εισαγωγής και όσα παρατίθενται στις σελίδες 684 – 718 για τους κώδικες και τις περικοπές που ο καθένας περιέχει, στους αρχαιότερους κώδικες που διασώζουν τη γραφή θα πρέπει μάλλον, αποκλεισμένου προφανώς του Σιναϊτικού, να συγκαταλέξουμε εκτός των A και *C (5αι) τον O 169 (4αι). Μη υπεισερχόμενοι σε λεπτομέρειες στο θέμα αυτό να σημειώσουμε με ιδιαίτερη έμφαση την πληροφορία ότι δυο από τους αρχαιότερους υπομνηματιστές του βιβλίου της Αποκάλυψης, ο Ωριγένης¹¹ (τελευταίο τέταρτο 2αι με πρώτο μισό του 3αι) και ο Οικουμένιος¹² (πρώτο μισό του 6αι), μη μνημονευόμενοι στο apparatus, καθώς και το εκκλησιαστικό κείμενο (Έκδοση Πατριαρχείου)¹³ προκρίνουν τη γραφή «λέγων».

Για το 4,5 η κριτική έκδοση προκρίνει τη γραφή «α», που στηρίζεται στον Αλεξανδρινό κώδικα. Να προσθέσουμε ότι τη γραφή αυτή διασώζει και ο Οικουμένιος¹⁴ ως επίσης και ο Ανδρέας¹⁵, κατά την κριτική έκδοσή του. Η χειρόγραφη παράδοση προσφέρει και τη γραφή «αι», την οποία υιοθετεί και το εκκλησιαστικό κείμενο. Ίσως θα μπορούσαμε να μιλήσουμε και για τρίτη που βρίσκουμε στον Ωριγένη, ο οποίος αντί του «α» και πιθανόν «αι» χρησιμοποιεί στο υπόμνημά του τη γραφή «και τα»¹⁶.

Για το 4,7γ η χειρόγραφη παράδοση διαθέτει δυο γραφές «έχων» και «έχον». Την πρώτη, την οποία προκρίνει το κριτικό κείμενο, διασώζει, ε-

¹¹ Ωριγένης, ό.π.9

¹² Το υπόμνημα του Οικουμενίου εξέδωσε ο H. C. Hoskier με τίτλο: «The Complete Commentary of Oecumenius on the Apocalypse, Michigan 1928. Η σχετική μαρτυρία της γραφής «λέγων» στην οποία αναφέρεται η υποσ.11 βρίσκεται στη σ. 67. Στο χειρόγραφο 203 του ίδιου υπομνήματος (Μονή Βλατάδων, 15αι) υπάρχει και η γραφή «λέγουσα».

¹³ Σύμφωνα με τον πρόλογο της έκδοσης το εκκλησιαστικό κείμενο ως προς την Αποκάλυψη στηρίζεται κυρίως στα χειρόγραφα 26 και 96 (Εμπορικής Σχολής Χάλκης), 303 (Αγιοταφ.μετοχίου Κων/πόλεως), 82, 83, 163, 356 (Κουτλουμουσίου), 25, 60, 589, 594 (Ιβήρων) A91, B5, 18, 80, Ω, 16 (ελλιπές) και σε άλλα 8, που έχουν τον ίδιο τύπο με το B80. (σ. 12)

¹⁴ Οικουμένιος, ό.π. 68.

¹⁵ Το υπόμνημα του Ανδρέα περιέχεται στην P.G. 106, 200-458. Κριτική έκδοση του υπομνήματος έκανε ο J. Schmid με τίτλο: Studien zur Geschichte des griechischen Apokalypse- Textes 1Teil .Der Apokalypse – Kommentar des Andreas von Kaisaria. TextMynchen 1955. des Andreas von Kaisareia. Η υπ'αριθμ.υπος. 15 βρίσκεται στη σ 50 της κριτικής έκδοσης..

¹⁶ Ωριγένης ό.π.9

κτός των μνημονευομένων χειρογράφων, και ο Ωριγένης¹⁷. Τη δεύτερη ο Οικουμένιος¹⁸. Αυτήν υιοθετεί και το εκκλησιαστικό κείμενο.

Για το «έχων» που προτιμά το κριτικό κείμενο στο 4,8α η παράδοση διαθέτει και τις γραφές «έχον», «είχον» και «έχοντα». Κατ' αρχάς στους μνημονευόμενους μάρτυρες της γραφής «έχον», που αποδέχεται και το εκκλησιαστικό κείμενο της πατριαρχικής έκδοσης του 1904, να προσθέσουμε τον Ωριγένη¹⁹, σημειώνοντας την έκπληξή μας γιατί με τη γραφή του αυτή διαφοροποιείται έναντι της γραφής «έχων» του προηγούμενου στίχου που πρόκειται για την ίδια περίπτωση, την οποία και στηρίζει. Έπειτα στους μάρτυρες της γραφής «είχον» να συγκαταλέξουμε τον Αρέδα²⁰ και της γραφής «έχοντα» τον Οικουμένιο²¹. Να πούμε, ωστόσο εδώ ότι η αιτιατική «έχοντα» μπορεί να είναι αιτιατική πληθυντικού του «έχον» ή ενικού του «έχων». Επειδή η ίδια περίπτωση επαναλαμβάνεται και στο 5,6 και εκεί η αιτιατική «έχοντα» δεν μπορεί παρά να είναι ενικού και γένους αρσενικού φρονούμε ότι και εδώ ισχύει το ίδιο και η αιτιατική «έχοντα» είναι επίσης ενικού αριθμού και γένους αρσενικού. Συνεπώς, κοντά στον Ωριγένη και ο Οικουμένιος μάλλον εκπροσωπεί τη γραφή «έχων».

Στο 5,6, εκτός της γραφής «έχων» που επιλέγουν οι κριτικοί εκδότες, στηριζόμενοι σε αξιόπιστους μάρτυρες, υπάρχει και η γραφή «έχον» που εκπροσωπείται από όλους τους υπομνηματιστές, πλην του Ωριγένη, από την πλειονότητα των μικρογράμματων χειρογράφων και αποτυπώνεται και στο εκκλησιαστικό κείμενο. Να υπογραμμίσουμε ότι στους μάρτυρες της γραφής «έχων» πρέπει να συγκαταλέξουμε φυσικά τον Ωριγένη²² και προφανώς και τον Οικουμένιο (ως διπλή γραφή) διότι στο υπόμνημα του συναντάμε τη γραφή «έχον»²³, όμως στο 203 χειρόγραφο του τη γραφή «έχοντα» (στην αιτιατική).

Η γραφή «αι» στο 5,8δ, που προτιμά το κριτικό κείμενο, υποστηρίζεται από το σύνολο των αρχαίων υπομνηματιστών, συγκαταλεγμένων του Ωριγένη²⁴ και του Οικουμένιου²⁵, οι οποίοι συνήθως αποκλίνουν από Ανδρέα και Αρέδα. Η γραφή αυτή αποτυπώνεται και στο εκκλησιαστικό κείμενο. Εκτός της γραφής «αι» η παράδοση γνωρίζει και τη γραφή «α».

Τέλος, στο 5,13, πέραν της γραφής «λέγοντας» που προκρίνει η κριτική έκδοση, υπάρχουν οι γραφές «λέγοντα» και «λέγοντος». Να διευκρι-

¹⁷ Ωριγένης ό.π.σ.10

¹⁸ Οικουμένιος ό.π.σ. 72..

¹⁹ Ωριγένης ό.π.σ.10 .

²⁰ Αρέδας,P.G.106,572D

²¹ Σύμφωνα με τα χειρόγραφα 203και 240 (Μονή Παντελεήμονος Αγίου Όρους 15 αι),

²² Ωριγένης,ό.π.σ.10

²³ Οικουμένιος ό.π.σ. 75.

²⁴ Ωριγένης ό.π.σ.11

²⁵ Οικουμένιος ό.π.σ. 80

νίσουμε ότι την προκρινόμενη από το κριτικό κείμενο γραφή διασώζουν εκτός του Αρέθα²⁶, που εδώ αποκλίνει από τον Ανδρέα, και οι παλαιότεροι υπομνηματιστές Ωριγένης²⁷ και Οικουμένιος²⁸. Η γραφή «λέγοντας» εκπροσωπείται και στο εκκλησιαστικό κείμενο.

δ) Γενικά το κείμενο της Αποκάλυψης και η χειρόγραφη παράδοσή του

Δείξαμε ως τώρα κάποια ειδικά «σφάλματα» του κειμένου, όπως αυτά διαπιστώνονται στην κριτική του έκδοσης και έπειτα παραδέσαμε άλλες γραφές των επίμαχων σημείων –λέξεων με τις οποίες εξομαλύνεται στο σημείο αυτό το κείμενο. Το ερώτημα που τίθεται είναι : Που υπάρχει η αυθεντικότερη γραφή ή ποιο κείμενο συμπίπτει ή τέλος πάντων πλησιάζει με το κείμενο που βγήκε από τα χέρια του συγγραφέα; Το απαλλαγμένο από τα «σφάλματα» ή αυτό που έχει καθαρθεί ή που μπορεί να καθαρθεί από αυτά ;

Η απάντηση ίσως θα ήταν : ανεξάρτητα από την απουσία ή την παρουσία σφαλμάτων αυθεντικότερο μάλλον θα είναι το αρχαιότερο. Όμως ποιό είναι αυτό στην περίπτωση μας, όταν κάθε προσπάθεια εντοπισμού της αρχαιότερης μορφής του κειμένου της Αποκάλυψης προσκρούει σε δυσκολίες, από τις οποίες πολλές ίσως είναι ανυπέβλητες; Η βασικότερη από αυτές προκύπτει από την απουσία της Αποκάλυψης από τον αρχαιότερο κώδικα, τον Βατικανό (4 αι.) και από την πενία αρχαίων χειρογράφων με την Αποκάλυψη. Δεν είναι υπερβολή να πούμε ότι στην περίπτωση του κειμένου της Αποκάλυψης διαθέτουμε τη χειρότερη αλλά και φτωχότερη χειρόγραφη παράδοση κειμένου της Κ. Διαθήκης²⁹. Ένας βασικός λόγος αυτής της πενίας είναι η περιπέτεια του βιβλίου σε σχέση με τον κανόνα και οι αλυσιδωτές της συνέπειες : η μή ανάγνωσή του κατά τη λατρεία³⁰ και η ως εκ τούτου απουσία μαρτύρων του κειμένου από λειτούργια βιβλία (Απόστολοι), ο φειδωλός υπομνηματισμός του, η φτώχη παράδωσής του σε έργα πατέρων και εκκλησιαστικών συγγραφέων κ.ά. Οι

²⁶ Αρέθας P.G. 106, 584C

²⁷ Ωριγένης, ό.π.σ. 11

²⁸ Οικουμένιος ό.π.σ.82.

²⁹ Από τα 5600 και πλέον γνωστά ελληνικά χειρόγραφα τα 126 ή 127 περιέχουν μόνο την Αποκάλυψη και 286 την περιέχουν μαζί με άλλα βιβλία της Κ. Διαθήκης.

³⁰ Όσο γνωρίζουμε όλη η Αποκάλυψη αναγινώσκεται τμηματικά και κάποιοι στίχοι της ψάλλονται στη Κοπτική Εκκλησία το θράδυ της Μ. Παρασκευής μετά την επιστροφή του επιταφίου στο ναό. Ολόκληρη επίσης διαβάζεται στην ίδια Εκκλησία κατά τη γιορτή των 24 πρεσβυτέρων και τμήματά της κατά τις εορτές των τεσσάρων ζώων και των 144.000 παρθένων. Αναγνώσματα από την Αποκάλυψη υπάρχουν επίσης στη λατρεία της Ρωμαιοκαθολικής και Προτεσταντικής Εκκλησίας ιδίως κατά την περίοδο προ των Χριστουγέννων. Συγκεκριμένα η τελευταία αναγιώσκει τις περικοπές Αποκ.-5,1-5. 2,1-7και 3,1-6 κατά την πρώτη, δεύτερη και τρίτη Advent αντίστοιχα και τις περικοπές Αποκ.7,9-12 και 12,1-6 κατά την εορτή των Χριστουγέννων αλλά και σε άλλες περιπτώσεις. Στη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία περικοπές από την Αποκάλυψη διαβάζονται επίσης ως ανάγνωσμα κατά την τεσσαρακοστή των Χριστουγέννων αλλά και εκ περιτροπής σε άλλες λατρευτικές ευκαιρίες.

ειδικοί³¹ εξάλλου δεν κατάφεραν να επιτύχουν ένα κοινώς αποδεκτό σύστημα για την κατάταξη του κειμένου της και να απαντήσουν οριστικά στο ερώτημα ποιος μάρτυρας του κειμένου της Αποκάλυψης είναι ο αρχαιότερος; Έτσι η Αποκάλυψη διεκδικεί τη μοναδικότητα και στα θέματα τα σχετικά με τη μορφή του κειμένου της. Κατά τον J. Schmid³², που μελέτησε ειδικά τα ελληνικά υπομνήματα στην Αποκάλυψη η πιο αρχαία παράδοση του κειμένου της βρίσκεται στους κώδικες Αλεξανδρινό και Εφραίμ του Σύρου που και οι δύο προέρχονται από τον 5αι. Προφανώς, η άποψη αυτή διατυπώνεται σε σχέση με το κείμενο στην ολότητά του, όπως διασώζεται σε κάποιους από τους μεγάλους κώδικες και όχι στη μερική αποσπασματική του μορφή, όπως μαρτυρείται στον κώδικα O 169 (4αι) που περιέχει το 3,19-4,3, στον κώδικα O 207 (4αι) που περιέχει το 9,2-15 και στον κώδικα O163 (5αι) που περιέχει το 16,17-20 ή στους λίγους παλαιούς παπύρους και οι οποίοι είναι, όπως και οι προαναφερθέντες κώδικες, στην πλειονότητά τους σίγουρα προγενέστεροι του Α και C μάρτυρες. Ενωούμε τον P⁹⁸ (2αι;) που περιέχει το 1,13-20, τον P⁴⁷ (3αι) που περιέχει το 9,10-11,3.11,5-16,15.16,17-17,2, τον P¹⁸ (3 με 4αι) που περιέχει το 1,4-7, τον P²⁴ (4αι) που περιέχει το 5,5-8.6,5-8 και τον P⁸⁵ (4 με 5αι) που περιέχει το 9,19-10,1.5-9. Πάντως από τη δική μας έρευνα προέκυψε ότι και οι εκδότες του κριτικού κειμένου επιβεβαιώνουν εν πολλοίς τον Schmid και προκρίνουν ως αυθεντικούς τους μάρτυρες που και εκείνος προτείνει. Και για μας, μιας και δεν έχουμε άλλη δυνατότητα, ισχύουν η πρόταση του Schmid και οι επιλογές του κριτικού κειμένου, χωρίς αυτό να αποκλείει εφαρμογή άλλων κατά περίπτωση κριτηρίων. Ίσως δυο από τα αρχαιότερα υπομνήματα που μας διασώθηκαν και περιέχουν κείμενο, πρωτίστως του Ωριγένη και δευτερευόντως του Οικουμενίου, προσφέρουν και στο θέμα της αρχικής μορφής του κειμένου της Αποκάλυψης τις υπηρεσίες τους και με τις γραφές τους να αποτελούν σημαντικούς μάρτυρες, πράγμα που δεν φαίνεται ή δεν δηλώνεται πάντα στην κριτική έκδοση. Με την προϋπόθεση βεβαίως ότι το κείμενο που συνοδεύει τα σχόλια είναι το κείμενο που είχαν ενώπιόν τους οι σχολιαστές.

Όμως στο σημείο αυτό να σημειώσουμε και το εξής: Πέρα από το κριτήριο της αρχαιότητας, που κι' αυτό δεν είναι πανάκια γιατί δεν ξέρουμε, λόγω απουσίας του πρωτοτύπου κειμένου της Αποκάλυψης, πόσο άδικτο έμεινε, βασικό ρόλο για το ερώτημα της αρχικής μορφής του, μαζί με

³¹ Για μια ειδικότερη ενημέρωση πάνω στο θέμα του κειμένου της Αποκάλυψης μπορεί να καταφύγει κανείς στο άρθρο του J. Delobel, «Le texte de l' Apocalypse: Probleme de methode», στο J. Lamprecht, L' Apocalypse Joannique et Apocalyptique dans le Nouveau Testament par J. Lamprecht., Leuven 1980, σ.151 -166. Ενδιαφέροντα στοιχεία για τα ελληνικά χειρόγραφα της Αποκάλυψης υπάρχουν στο άρθρο του J.K. Elliott, «The Greek manuskript heritage of the Book of Revelation» στο 1900ετηρίς της Αποκαύψεως Ιωάννου. Πρακτικά Διεθνούς Διεπιστημονικού Συμποσίου. Αθηναι - Πάτμος, 17-26 Σεπτεμβρίου 1995, σ. 217-226. . .

³² Βλ. Εκτενώς J. Delobel, ό.π. σ. 155.

κάποιους άλλους παράγοντες, παίζει και το κριτήριο της κατάστασης του κειμένου. Όσο προβληματικότερη είναι τόσο αυτό αποτελεί ένδειξη της αυθεντικότητάς του. Κι ότι η κατάσταση του κειμένου της Αποκάλυψης ήταν και γλωσσικώς απ' αρχής προβληματική προκύπτει από όσα δυσμενή γι' αυτήν γράφει, όπως είδαμε, ο Διονύσιος. Είναι προφανές ότι ο Διονύσιος στη «διάλεκτον» και τη γλώσσα την «ουκ ακριβώς ελληνίζουσιν» και στη χρήση βαρβαρικών ιδιωμάτων ή στην τάση για σολοικισμούς της Αποκάλυψης θα συνυπολόγιζε και τα ειδικά «σφάλματα» για τα οποία μιλάμε. Μάλλον είχε ενώπιόν του κείμενο της Αποκάλυψης χωρίς τις μεταγενέστερες επεμβάσεις που ως προς αυτά τουλάχιστο «το βελτιώνουν». Είχε πιθανώς αυτό που και ο διδάσκαλός του Ωριγένης είχε και το οποίο σχολίασε και το οποίο, όπως φάνηκε από την προηγούμενη ενότητα, δικαιώνει σε όλα τα χωρία που ελέγξαμε, πλην ενός, τις επιλογές της κριτικής έκδοσης, τις «προβληματικές», όπως συχνά αποκαλούμε.

Στη συνάφεια αυτή να παρατηρήσουμε ότι και το κείμενο του Οικουμενίου δικαιώνει, πλην δυο περιπτώσεων, την κριτική έκδοση. Προκαλεί εντύπωση ότι και οι δυο αυτοί παλαιοί σχολιαστές και κυρίως ο πρώτος στα σχόλιά τους δεν αναφέρονται στις ιδιαιτερότητες και τους σολοικισμούς της γλώσσας. Αποδέχονται το κείμενο που έχουν ενώπιόν τους εκτιμώντας το ως έχει και αυτό υπομνηματίζουν. Φαίνεται ότι η κριτική για τη γλώσσα της Αποκάλυψης και η διάδεση βελτιώσής της έχει την αφετηρία της στον μαθητή του Ωριγένη, τον Διονύσιο και όδευε αυξανόμενη.

Αντίθετα ισχύουν για τα κείμενα που υπομνηματίζουν οι Ανδρέας (7αι) και Αρέθας Καισαρείας (τέλη 9αι με αρχές 10αι). Για τον πρώτο κατ' αρχάς να σημειώσουμε ότι στο υπόμνημά του δεν κάνει λόγο για συντακτικές και άλλες ιδιαιτερότητες της Αποκάλυψης. Το κείμενο όμως που υπομνηματίζει σε κάποια σημεία ακολουθεί παραλλαγές που το διαφοροποιούν έναντι του κειμένου των δύο προηγούμενων υπομνηματιστών. Αυτό σημαίνει ότι στο μεταξύ διάστημα έγιναν βελτιώσεις ή ακολουθεί μια άλλη γραμμή ή έναν άλλο τύπο κειμένου. Ό,τι και να ισχύει βέβαιο είναι ότι το «άτακτο» κείμενο της Αποκάλυψης, περισσότερο ίσως από κάποια άλλα, με τα περίεργα ελληνικά του έδινε έτσι κι' αλλιώς έδαφος για διορθωτικές επεμβάσεις! Να υπογραμμίσουμε ότι σε όλες τις προβληματικές περιπτώσεις που ελέγξαμε, πλην μιάς³³, η γραφή που έχει το κείμενο του Ανδρέα δεν είναι η «εσφαλμένη» της κριτικής έκδοσης.

Η περίπτωση του υπομνήματος του Αρέθα είναι εντελώς ενδιαφέρουσα γι' αυτό θα επιμείνουμε λιγάκι. Το πρώτο που πρέπει να υπογραμμίσουμε είναι η συχνή διαμαρτυρία του Αρέθα για την αδόκιμη, ανελλή-

³³ Πρόκειται για τη γραφή «αι» του 5,8 την οποία ακολουθούν όλοι οι υπομνηματιστές και το εκκλησιαστικό.

νιστη και κίβδηλη διατύπωση της Αποκάλυψης³⁴. Ωστόσο, ο ίδιος ως άριστος φιλόλογος που ήταν, διακρίνει προφανώς τα συντακτικά σχήματα που συχνά προκαλούν ανακολουθίες στη σύνταξη όπως λ,χ. στην προβληματική διατύπωση του 1,5β. 6 και σημειώνει ότι αυτή «έν σχήματι...εξενήνεκται, ο καλείται αλλοίωσις³⁵» και το εξηγεί επαρκώς. Αυτό όμως δεν το κάνει πάντα ο Αρέθας και πάντως δεν φροντίζει τα σχήματα αυτά να διατηρηθούν αλώβητα. Και ή τα διορθώνει ο ίδιος στα σχόλιά του ή επιλέγει γραφές που αναιρούν τα σχήματα αυτά. Ο λόγος προφανώς οφείλεται όχι σε αδυναμία διάκρισής τους, γιατί κάτι τέτοιο θα ήταν ασύμβατο με την άρτια φιλολογική του κατάρτιση, αλλά προφανώς στο γεγονός ότι από τις δυνατότητες που του παρέχουν τα διάφορα χειρόγραφα με τα οποία εργάζεται επιλέγει μάλλον εκείνες που έχουν ήδη πλήρως ή μερικώς εξομαλύνει τα αδόκιμα και εξαφανίσει τα σχήματα και σε κάθε περίπτωση στο ότι τον ενδιαφέρει όχι μόνο «η έγκριτος γλώσσα της Ελλάδος» και η αποφυγή εκείνης της σύνταξης και εκείνου του ειρμού της φράσης, τον οποίον «ή ελληνική παιδεία σολοικισμόν καλεί, ου επ' έλαττον τη εκκλησία φροντίς» αλλά και «ίνα μη ...δια τον σολοικισμόν η φράσις αχρειωθήσεται³⁶». Και ότι εργάζεται έχοντας ενώπιόν του και άλλα χειρόγραφα αφήνεται να διαφανεί σε πολλά σημεία του έργου του όταν γράφει για τη μια ή την άλλη περίπτωση : «έν ετέρω αντιγράφω πρόσκειται και ταύτα...³⁷» ή «επειδή τινά των αντιγράφων...³⁸». Σε άλλες πάλι περιπτώσεις διπλής γραφής θα πεί ότι αυτό «δισσογραφείται³⁹». Και ότι τα αναιρεί προκύπτει, όπως είδαμε, από τις επιλογές των γραφών - βελτιώσεων στο κείμενο που υπομνηματίζει. Μπορούμε όμως να δούμε καθαρά και κάτι άλλο που κάνει παίρνοντας ως παράδειγμα το πρώτο από τα χωρία που μας απασχόλησαν. Στο ημιστίχιο 4,16 το οποίο παραθέτει στη μορφή : «και η φωνή η πρώτη ην ήκουσα, ως σάλπιγος λαλούσης μετ'εμού, λέγουσα» κάνει την εξής διαπίστωση : «και τούτο» (λέγεται) παρά την του λόγου σύνταξιν⁴⁰. Και συμπληρώνει «Έχρην γαρ ούτω λέγειν · και η φωνή του λαλούντος μετ'εμού · ανάβα ώδε, έλεγεν...⁴¹». Από τα προηγούμενα προκύπτει ότι α) η τα χειρόγραφα με τα οποία εργάζεται έχουν όλα τη γραφή «λέγουσα» ή επιλέγει από αυτά εκείνα που προτιμούν τη γραφή αυτή αναιρώντας έτσι το συντακτικό σχήμα, για το οποίο θα μιλήσουμε παρακάτω και που δημιουργεί η μετοχή «λέγων», β) και με την εξομαλύνουσα μερικώς το στίχο γραφή «λεγουσα» την οποία και χρη-

³⁴ P.G.106, 540D.

³⁵ P.G.106, 508D.

³⁶ P.G.106, 508C

³⁷ P.G.106, 501D.

³⁸ P.G.106, 533C.

³⁹ P.G.106, 508C

⁴⁰ P.G.106, 565.C

⁴¹ P.G.106, 568.

σιμοποιεί αντί της προβληματικής «λέγων» ο Αρέθας κάνει πάλι λόγο για «παρά την του λόγου σύνταξιν» και γ) προτείνει νέα διατύπωση απόλυτα συνεπή με τον καθαρό λόγο που σημαίνει ότι η διάθεση για παρεμβάσεις άρχισε και συνεχίζεται. Το ερώτημα είναι ποιος την άρχισε. Οι παρεμβάσεις αυτές βέβαια φαίνονται στα διάφορα χειρόγραφα · αποτυπώνονται όμως και στα κείμενα που χρησιμοποιούνται στα υπομνήματα. Και εν προκειμένω ποιο κείμενο άραγε έχει ενώπιόν του ο Αρέθας; Έχει, όπως είδαμε, διάφορα χειρόγραφα ενώπιόν του, αποκλίνοντα μεταξύ τους Έχει και το υπόμνημα του Ανδρέα. Το ακολουθεί όμως μόνο στον υπομνηματισμό του βιβλίου ή και στο κείμενο με βάση το οποίο γίνεται ο υπομνηματισμός; Αυτό χρίζει μελέτης. Εμείς πάντως με βάση τα χωρία που ερευνήσαμε διαπιστώσαμε και κάποιες αποκλίσεις, σε κάτι λιγότερο από τα μισά, μεταξύ των δυο κειμένων. Η απόσταση όμως και των δύο από το κείμενο των σχολίων του Ωριγένη και του υπομνήματος του Οικουμενίου είναι μεγάλη. Όση περίπου και με το κριτικό κείμενο.

Κλείνοντας την παρούσα ενότητα, σε συνδυασμό και με όσα προκύπτουν από την προηγούμενη, να κάνουμε τις εξής παρατηρήσεις :

α) Όλες οι γραφές που προσφέρει η χειρόγραφη παράδοση, πέραν της επιλεγμένης κάθε φορά από το κριτικό κείμενο ως αυθεντικότερης, είναι συντακτικώς ορθές, εξομαλύνουν το κείμενο και αίρουν κυρίως την ασυνέπεια όρων της πρότασης σε επίπεδο γένους.

β) Αν και τα δείγματα με τα οποία εργαστήκαμε είναι λίγα διαπιστώνουμε, με βάση τα στοιχεία του apparatus που εδώ δεν παρατέθηκαν όλα για την οικονομία χώρου - άλλωστε αυτά είναι κατατεθημένα στις κριτικές εκδόσεις - ότι σε όλες σχεδόν τις προκρινόμενες από τους κριτικούς εκδότες γραφές υπερέχει ο Αλεξανδρινός κώδικας και ακολουθούν τα χειρόγραφα 046 και 2329.

γ) Το εκκλησιαστικό κείμενο συναντάται με το κριτικό σε τρεις από τις επτά περιπτώσεις που ερευνήσαμε. Συνεπώς διαφοροποιείται στις περισσότερες.

δ) Μίας και η χειρόγραφη παράδοση δεν εμπλουτίζει υπευθυνότερα το κείμενο και μέσα από «Αποστόλους», λόγω της μη χρήσης της Αποκάλυψης στη λατρεία της αρχαίας εκκλησίας, κάθε βοήθεια που προσφέρουν τα υπομνήματα, πέραν των χειρογράφων, είναι πολλαπλώς χρήσιμη.

ε) Από πλευράς κειμένων των υπομνημάτων το κείμενο του Ωριγένη στηρίζει σχεδόν όλες τις επιλογές της κριτικής έκδοσης. (Με δεδομένη και τη στήριξη των επιλογών του κριτικού κειμένου από τον κώδικα Α χρίζει μελέτης η σχέση συνολικά του κειμένου του Ωριγένη με τον εν λόγω κώδικα). Ακολουθεί του Οικουμενίου με ασήμαντη διαφορά και με ελάχιστες αποκλίσεις από το κείμενο του Ωριγένη. Οι μαρτυρίες των δυο προηγούμενων υπομνηματιστών στις περιπτώσεις που ερευνήσαμε δεν κατα-

γράφονται στο apparatus. Το κείμενο των μεταγενεστέρων κάπως υπομνηματιστών, Ανδρέα και Αρέθα, ενώ κατά το πλείστον συμφωνούν μεταξύ τους σε κάποιες περιπτώσεις αποκλίνουν, με τον Αρέθα να παρουσιάζει μεγαλύτερη τάση για «σαφήνειαν» και βελτιώσεις.

ε) Οι Ανδρέας και Αρέθας συμφωνούν με το εκκλησιαστικό κείμενο πολύ περισσότερο από όσο συμφωνεί με αυτό ο Ωριγένης και ο Οικουμένιος

στ) Ενώ, όπως ήδη αναφέραμε, μετά τον Διονύσιο και άλλοι εκκλησιαστικοί συγγραφείς επισήμαναν λάθη στη γλώσσα της Αποκάλυψης και ενώ αναγνώριζαν ότι υπό αυτά κείται κάποιο λεκτικό σχήμα και ενώ ομολογούσαν, όπως παρατηρεί ο συνάδελφος Κ. Μπελέζος, ότι «η ευρυθμία και η ευρημοσύνη του κειμένου και η ορθή σύνταξη και ακριβολογία έχουν δευτερεύουσα σημασία»⁴² οι ίδιοι κατέφευγαν σε διορθώσεις – βελτιώσεις. Είναι ενδεικτικό ότι ο Αρέθας χαρακτηρίζει το έργο του ως σύνταξη «των προειρημένων κατά μικράς παραφράσεις και των ελλ[ι]πών αναπληρώσε<ι>ς σαφήνειας χάριν»⁴³. Ο Αρέθας, ως καλός φιλόλογος που ανάμεσα στα άλλα ήταν, ίσως είναι ένας εξ εκείνων που πρέπει να «χρεωθεί» πολλές από τις βελτιώσεις του κειμένου της Αποκάλυψης «σαφήνειας χάριν» ή έστω τη διάθεση για κάτι τέτοιο.

ε) Αποτίμηση των «σφαλμάτων» και των διορθώσεών τους»

Σε πολλά σημεία ως τώρα δείξαμε την προτίμησή μας σε ένα κείμενο της Αποκάλυψης με τα «σφάλματά» του και κυρίως τα ειδικά για τα οποία μιλάμε. Συνεπώς βλέπουμε όχι απλώς με πολύ σκεπτικισμό τις διορθώσεις –εξομαλύνσεις που έγιναν αλλά εντελώς αρνητικά. Στην παρούσα ενότητα θα προσπαθήσουμε να στηρίξουμε τη θέση αυτή. Πριν όμως αναρωτηθούμε αν δικαιούται κανείς από οποιαδήποτε πρόθεση κι αν κινείται να κάνει επεμβάσεις για εξομάλυνση του κειμένου είτε μικρής είτε μεγάλης έκτασης να διευκρινίσουμε το εξής: Αν κρίνουμε από το είδος των «σφαλμάτων» για τα οποία μιλούμε θα πρέπει να συμπεράνουμε ότι οι άλλες γραφές γι' αυτά δεν είναι προϊόν λάθους κάποιων αντιγραφέων, σαν κι' αυτές που συμβαίνουν σε άλλες περιπτώσεις μέσα στην Κ. Διαθήκη αλλά είναι επεμβάσεις που επιχειρήθηκαν πρόθεση· ασφαλώς όχι για στήριξη δογματικών ή άλλων θεολογικών επιλογών, αλλά καθαρά για εξομάλυνση ή όπως εμείς προτιμούμε για εκλογίκευση του κειμένου με την εφαρμογή των κανόνων του συντακτικού. Σε όλες τις περιπτώσεις οι επεμβάσεις αυτές, αγνοώντας ή αδιαφορώντας για τη λογική και τον τρό-

⁴² Κ. Μπελέζου, Η Έρμηνεία του Οικουμενίου του Σχολαστικού στην Αποκάλυψη του Ιωάννου. Αθήνα 1999 σ.188-189.

⁴³ Αρέθας –Krammer VII,1840 (κατά την κριτική παράθεση του Κ.Μπελέζου, ο.π 205)

πο γραφής του Ιωάννη, στοχεύουν στην εκλογίκευση του κειμένου και προφανώς το κάνουν πιο αποδεκτό από άποψη γραμματικής και συντακτικού.

Επιθυμούσε όμως ο Ιωάννης ένα κείμενο καθ' όλα συμμορφωμένο με τους κανόνες της σύνταξης και της γραμματικής, απαλλαγμένο από ιδιαιτερότητες και υπερβάσεις κάθε τύπου; Κι αν επιθυμούσε μήπως δεν μπορούσε για ποικίλους λόγους να γράψει ένα τέτοιο κείμενο;

Πριν δούμε τις δυνατότητες του Ιωάννη να γράφει άψογα, να σημειώσουμε το ασύνηδες: «τη συνέπεια με την οποία επαναλαμβάνει τα γλωσσικά του σφάλματα»⁴⁴. Αυτή η συνέπεια στη μορφή των σφαλμάτων και η ζυγισμένη παρουσία τους σε συγκεκριμένους τόπους του έργου του δεν δίνουν «τόσο πολύ την εντύπωση ότι αγνοεί τους ορθούς κανόνες όσο ότι πειθαρχεί σε άλλους συγκεκριμένους κανόνες»⁴⁵ και βάζει στόχους που τους υπηρετεί ποικιλότροπα. Κάποιοι από τους κανόνες και τους στόχους αυτούς, σε σχέση πάντα με το θέμα μας, είναι :

α) Χρησιμοποιώντας ο Ιωάννης κυρίως ως εκφραστικό του μέσο τα σύμβολα επιθυμεί κάποια από αυτά να μη μένουν εξολοκλήρου απρόσιτα στον αναγνώστη. Γι' αυτό πολλά της σύμβολα τα ερμηνεύει η ίδια η Αποκάλυψη. Αυτό γίνεται είτε με το μοτίβο του ερμηνευτή αγγέλου, ο οποίος συχνά χειραγωγεί τον Ιωάννη και κατ' επέκταση τον αναγνώστη σε κάποιες δυσπρόσιτες οράσεις ή σύμβολα που όμως πρέπει να γίνουν κατανοητά (βλ λ.χ.17,1.7εξ .21,9) είτε με ένα από τους πρεσβυτέρους (βλ 5,5.7,14) είτε με τον αποκαλυφθέντα Χριστό (βλ.1,20). Πιο συχνά ο ίδιος ο Ιωάννης δίνει ευθέως την ερμηνεία ενός συμβόλου που χρησιμοποιεί (βλ.4,5.5,8.19,8.21.22).

Η προηγούμενη διαπίστωση βοηθάει σε σχέση με το πρόβλημα των «σφαλμάτων» και των συμβόλων που συνδέονται με αυτά. Αν προσέξουμε τα «σφάλματα» για τα οποία γίνεται εδώ λόγος βλέπουμε ότι υπάρχουν όπου ο Ιωάννης χρησιμοποιεί διάφορης μορφής σύμβολα τα οποία συνήθως δεν ερμηνεύει με τον τρόπο που το κάνει στις προηγούμενες περιπτώσεις συμβόλων δηλ. με μια διευκρινιστική δήλωση του τύπου : «το μυστήριο των επτά αστέρων ους είδες επί της δεξιάς μου και τας επτά λυχνίας τας χρυσάς · οι επτά αστέρες άγγελοι των επτά εκκλησιών εισιν και αι λυχνίαι αι επτά επτά εκκλησίαι εισίν⁴⁶». Να διευκρινίσουμε ότι τα σύμβολα-λέξεις με τα οποία συνδέονται τα εν λόγω «σφάλματα» είναι ζώα, πράγματα ή ενέργειες που ανάγουν τελικά σε ενεργούντα πρόσωπα. Συγκεκριμένα οι λέξεις : «φωνή» (4,1), «λέγοντες» (5,13) δηλώνουν ενέργειες και το υποκείμενό τους δεν είναι απόλυτα προσδιορισμένο. Επίσης τα σύμβολα «λαμπάδες» (4,5) και «θυμιάματα» (5,8) δηλώνουν πράγματα και επει-

⁴⁴ Δ.Κυρτάτας, Η Αποκάλυψη...σ.79

⁴⁵ Δ.Κυρτάτας, ό.π.στη ίδια σελίδα.

⁴⁶ Αποκ.1,20.

δή, παρά τον κανόνα, προσδιορίζονται, δημιουργούν προβληματική σύνταξη. Τέλος, τα σύμβολα «ζών» (4,7.8) και «αρνίον» (5,6) δηλώνουν ζών. Αυτών των συμβόλων το γένος δημιουργεί ασυμφωνία με το γένος της μετοχής ή κάποιου προσδιορισμού τους. Αν συνεχίσουμε την παραπάνω προσπάθεια θα διαπιστώσουμε ότι πίσω από κάθε «σφάλμα» ασυμφωνίας γένους υπάρχει ένα σύμβολο που ο Ιωάννης, δεν το ερμηνεύει ρητά. Εξαιρέση σ' αυτόν τον κανόνα αποτελούν τα σύμβολα «λαμπάδες» και «θυμιάματα». Όλα τα άλλα μένουν ανερμήνευτα. Και θα έμεναν προφανώς ανερμήνευτα αν ο Ιωάννης δεν χρησιμοποιούσε το συντακτικό «σφάλμα» απόδοσης στο ρηματικό μέρος (εδώ μετοχή) της πρότασης του γένους του ονομαστικού που εδώ είναι το σύμβολο. Με τη διαδικασία όμως αυτή το σύμβολο δεν μένει απρόσιτο αλλά φωτογραφίζεται με ένα αποκαλυπτικό, άρα διακριτικό τρόπο. Την αποστολή λοιπόν να ερμηνεύσει αυτά τα σύμβολα που ο Ιωάννης δεν τα ερμηνεύει με άλλο τρόπο αναλαμβάνει οικειοθελώς το «σφάλμα». Αυτό θα πεί ότι ο αποκαλυπτικός ή ο συμβολικός κώδικας, με τη χρήση του υποκειμένου –συμβόλου, παραμένει · ο Ιωάννης όμως, ως δάσκαλος, επιθυμώντας να καθοδηγήσει «εις εντέλειαν του νοήματος⁴⁷» τους αδελφούς, παρέχει ερμηνευτικά κλειδιά του συμβόλου, αυτή τη φορά όχι με μια διευκρινιστική δήλωση, όπως τις προηγούμενες που είδαμε, αλλά άρρητα, μέσα από το συντακτικώς λαθεμένο, με το οποίο καλεί τον αναγνώστη σε αναγωγή από το σημαίνον στο σημαϊνόμενο, υποδεικνύοντάς του το γένος του δευτέρου που δεν συμπίπτει πάντα με το γένος του πρώτου. Ξαναλέμε ότι στην αναγωγική αυτή διαδικασία το σημαίνον, ως όχημα, φορτώνεται το γένος του σημαϊνομένου το οποίο με αυτόν τον τρόπο το φωτογραφίζει αποκαλυπτικά. Έτσι, στο 4,1 η «λάθος» μετοχή «λέγων» παίρνει το γένος του προσώπου που ενεργεί τη φωνή, και που είναι το πρόσωπο Χριστός (βλ.1,10.13) γιατί, όπως ωραία θα πει ο Αρέθας, ο μεν Ιωάννης «την φωνήν λαλείν προς αυτόν είρηκεν, αντί του διατυπών υποκειμένου⁴⁸» οι δε αναγνώστες επιποθούν «τον ...ενεργούντα μαθεῖν⁴⁹». Στο 4,5, η «λάθος» αντωνυμία «ά» έλκεται από το γένος των προσώπων «πνεύματα» που σημαίνονται με το σύμβολο-πράγμα «λαμπάδες». Στο 4,7.8 η «προβληματική» μετοχή «έχων» παίρνει το γένος του προσώπου-αγγέλου που σημαίνει το σύμβολο «ζών». Στο 5,6 η μετοχή «έχων» λαμβάνει το γένος του Χριστού, ο οποίος σημαίνεται με το σύμβολο «αρνίον». Στο 5,8 το αναφορικό «αι» έλκεται από το γένος της ενέργειας «προσευχαιί» που είναι πράξη των «αγίων» και η οποία σημαίνεται με το σύμβολο-πράγμα «θυμιάματα. Και τέλος στο 5,13 η μετοχή λέγοντες δανείζεται το γένος των κτισμάτων εκείνων που ευρισκόμενα «εν τω ουρανώ» ως κορυφαίοι ηγούνται του συμπαντικού χορού και άδουν.

⁴⁷ P.G.106,516C

⁴⁸ P.G.106,516C

⁴⁹ P.G.106,509A

Τα κτίσματα αυτά δεν μπορεί παρά να είναι πρόσωπα: άγγελοι και άνθρωποι (πρεσβύτεροι ή λυτρωμένο πλήθος ανθρώπων).

β) Ένας άλλος κανόνας και στόχος που έγινε εμφανής με όσα είπαμε και θα γίνει εμφανέστερος με το παράδειγμα που θα δώσουμε παρακάτω είναι ότι με την τακτική του «σφάλματος» στο γένος ο Ιωάννης πετυχαίνει δυο στόχους: από τη μια αποκαλύπτει το μήνυμά του προς όσους έχουν «ώτα ακούειν» και «νουν», προς τους αδελφούς δηλ με τους οποίους είναι «συκοινωνός εν τη θλίψει και βασιλεία και υπομονή εν Ιησού»⁵⁰ κι' από την άλλη το συγκαλύπτει για να προστατεύσει και αυτό και τους παραλήπτες του από «το θηρίον» και τους μηχανισμούς του. Το παράδειγμα θα το αντλήσουμε από τα σφάλματα που δεν αναλύσαμε διεξοδικά. Στο 13,8, όπως είδαμε, παρατηρούμε εναλλαγή γένους του αντικειμένου αν και πρόκειται για την ίδια οντότητα. Ενώ στην όλη συνάφεια το αντικείμενο και το σύμβολό του «θηρίον» ως σημαίνον είναι γένους ουδετέρου, στο στίχο 13,8 το ίδιο σημααινόμενο γίνεται γένους αρσενικού «αυτόν», πράγμα που δημιουργεί συντακτική ασυμφωνία. Είναι προφανής εδώ η λειτουργία του «σφάλματος»: Το αρσενικό γένος «αυτόν» αίρει το πέπλο του μυστηρίου του συμβόλου «θηρίον» επαρκώς, όχι πλήρως. Δεν ονοματίζει το θηρίο γιατί θα ήταν επικίνδυνο για τους αδελφούς. Όμως, το φωτογραφίζει ακούκντως για τους γνωρίζοντας ή σε κάθε περίπτωση το αποκαλύπτει συγκαλυμμένα ως πρόσωπο. Λίγα κεφάλαια πιο κάτω, στο 17,11 με την ίδια διαδικασία ασυμφωνίας γενών, η αποκάλυψη του συμβόλου θα γίνει πιο φανερή, πάλι όμως όχι πλήρως. Εκεί το «θηρίον» θα προσδιοριστεί επαρκέστερα: «και αυτός όγδοος εστιν».

Υποδείξαμε δυο μόνο κανόνες-στόχους των ειδικών «σφαλμάτων». Ευδιάκριτοι όμως είναι δυο ακόμη: α) η μέσα από αυτά αναγωγή στα πρόσωπα ή με άλλα λόγια προτεραιότητα στα πρόσωπα και β) η υπόδειξη του δρόμου της υπέρβασης. Ο πρώτος είναι εμφανής μέσα από τους δυο προηγούμενους. Ο δεύτερος θα διαφανεί με τη θεολογική αποτίμηση των «σφαλμάτων» που θα κάνουμε κλείνοντας το άρθρο αυτό.

Παραμένοντας στα ερωτήματα που θέσαμε πιο πάνω θα πρέπει να υπενθυμίσουμε και κάτι άλλο: η Αποκάλυψη δεν είναι το μόνο κείμενο που δεν παρέχει εκ πρώτης όψεως άριστη εικόνα για τη γλώσσα της και το συντακτικό της σε όλη την έκτασή της. Όπως πολύ σωστά θα σημειώσει ο αείμνηστος Β. Ιωαννίδης «παρεμφερείς ανωμαλίες και ιδιωτισμοί δεν λείπουν και εκ των έργων του Θουκυδίδου και του Πλάτωνος και μάλιστα των τραγικών ποιητών Ευριπίδου και Σοφοκλέους, οι οποίοι βεβαίως δεν εβαρβάριζον ουδέ εσολοίκιζον»⁵¹. Παράλληλα όμως με τις ανωμαλίες και τους ιδιωτισμούς, ο προσεκτικός και ασκημένος αναγνώ-

⁵⁰ Αποκ.1,9.

⁵¹ Β. Ιωαννίδου, Εισαγωγή...σ. 452.

στης διαπιστώνει ότι αν σε κάποια σημεία η σύνταξη και η γλώσσα του βιβλίου προκαλεί, όπως στα παραδείγματα που είδαμε, σε άλλα, σαφώς περισσότερα, είναι άψογη. Όπου ο Ιωάννης θέλει να σεβαστεί τα καθιερωμένα το κατορθώνει άριστα. Δεν χρειάζεται να απαριθμήσει κανείς εδώ ατέλειωτες ορδές συντάξεις ρημάτων και μετοχών, που ίσως από τα παραδείγματα που δείξαμε δημιουργείται η εντύπωση ότι με αυτές έχει ιδιαίτερο πρόβλημα⁵² ο Ιωάννης, ή να μιλήσει για την καταπλήττουσα συμμετρία και την αυξημένη καλλιέργεια στα άφθονα υμνικά τεμάχια του βιβλίου. Όπου όμως θέλει να στρέψει την πλάτη του προς το συντακτικό και τις καθιερωμένες μορφές έκφρασης το κάνει με άνεση και επίγνωση αλλά προφανώς όχι χωρίς προηγούμενο ή εντελώς αυθαίρετα και πάντως όχι χωρίς στόχο θεολογικό. Ο αναγνώστης που θα προσέξει τους κανόνες που ο Ιωάννης βάζει στο λόγο του αλλά και σε όλο το οικοδόμημα του έργου του θα βεβαιωθεί ότι τα «σφάλματά» του δεν αποτελούν απλά ιδιωτισμούς αλλά εσκεμμένες και συνειδητές επιλογές του. Συνιστούν σχήματα λόγου υπέρβασης της λογικής της γλώσσας και του συντακτικού, γνώριμα και στην αρχαία και στη νεοελληνική γραμματεία μας, και όπως είδαμε μερικώς αλλά και θα δούμε ευρύτερα κάπως λίγο παρακάτω αποτελούν και συνειδητές θεολογικές επιλογές.

Συγκεκριμένα, για τις περιπτώσεις που πιο πάνω αναφέραμε και που σχετίζονται με ασυμφωνία γένους μερών της πρότασης ο Ιωάννης κινείται στη λογική του γνωστού και ευρύτατου σχήματος της μετωνυμίας. Για τη λογική αυτή να πούμε, πριν κλείσουμε και την παρούσα ενότητα και πάντως σε σχέση με το κείμενο του Ιωάννη, στη συνέχεια ό,τι επιβάλλεται :

Σε υπομνήματα, παλιά αλλά και πιο σύγχρονα, κάποια από τα «σφάλματα» που μας απασχόλησαν και σχετίζονται με την ανακολουθία της μετοχής «λέγων» και του υποκειμένου της αποδίδονται είτε σε εβραϊσμό (απομίμηση του *Iemot* το οποίο πολλάκις αποδίδεται ασυντάκτως από τους Ο) είτε στο σχήμα «κατά σύνεσιν» ή «κατά το νοούμενον» όπως λ.χ. στο 4,1⁵³ Εμείς από το σύνολο των χωρίων που μας απασχόλησαν το σχήμα αυτό διακρίναμε στο 7,9 . 19,1 6 διότι εκεί πληρούνται και οι δυο προϋποθέσεις : α) υποκείμενο περιεκτικό όνομα ενικού αριθμού και β) συμφωνία όρων με βάση το νόημα και όχι το γραμματικό τους τύπο.⁵⁴ Στις άλλες περιπτώσεις και κυρίως στα χωρία των κεφαλαίων 4 και 5,

⁵² Ούτε με τις μετοχές «έχων»-«έχοντες» ούτε με τη μετοχή «λέγων»-«λέγοντες» έχει πρόβλημα η Αποκάλυψη. Πρόβλημα υπάρχει μόνο όπου το υποκείμενό τους είναι σύμβολο.

⁵³ Στο 4,16 λ.χ. οι W. Bousset , Die Offenbarung des Johannis Gottngen 1906 (6 Auflage) σ.243,Π. Μπρατσιώτης ό.π.117, R. H.Charles, A. Critikal and Exegetical Commentary on the of Revelation of St John, 1920.1979 τ.1 σ. cxii βλέπουν ή εβραϊσμό ή το σχήμα «κατά σύνεσιν». Πβλ και Blass/ Debrunner/ Rehkopf, Grammatik ds neutestamentlichen Griechisch,Gottingen 1978 (15 Auflage) 136,5

⁵⁴ Βλ. Θ.Σαλμανλής και Α. Μπιτσιάνης , Συντακτικό της Αρχαίας Ελληνικής. Αθήνα 1993(3) 6.579

όπου και επιμείναμε περισσότερο, με προεξάρχοντα τα χωρία 4,1.7.8 5,6.13, θα μπορούσαμε να κάνουμε λόγο για «μετωνυμία». Το ίδιο φαίνεται να ισχύει, σε κάποιο τουλάχιστο βαθμό και με τις υπόλοιπες περιπτώσεις για το λόγο ότι τα βασικά χαρακτηριστικά της μετωνυμίας είναι κάθε φορά παρόντα. Συγκεκριμένα : Στη μετωνυμία «συμβουλευόμαστε» το ρηματικό μέρος για να δώσουμε τις σωστές διαστάσεις, το δέον περιεχόμενο, στο ονοματικό μέρος. Αυτή η δομή, το ρηματικό δηλ. μέρος να δίνει τις διαστάσεις του ονοματικού, επανέρχεται στο κείμενο του Ιωάννη : σε όλες τις «προβληματικές» περιπτώσεις η ρηματική φράση φωτίζει το ονοματικό μέρος αποκαλυπτικά, ομολογεί την ταυτότητά του. Έτσι οι ρηματικοί τύποι «λέγων» στο 4,1 και «έχων» στο 5,6 παραπέμπουν σε πρόσωπο του αρσενικού γένους (Χριστός) καθώς η συντακτική εντολή είναι να συμφωνεί η μετοχή κατά το γένος με το υποκείμενό της. Το ίδιο ισχύει στο 4,7γ και 4,8 α, όπου η μετοχή «έχων» παραπέμπει επίσης σε πρόσωπο του αρσενικού γένους (άγγελος). Το αυτό επαναλαμβάνεται και με τη μετοχή «λέγοντες» τόσο στο 4,8β, που δεν μας απασχόλησε γιατί εκεί δεν έχουμε διορθωτική παρέμβαση, όσο και στο 5,13α. Αυτονόητο στις περιπτώσεις μας είναι ότι αν στην κοινή χρήση της μετωνυμίας ο ομιλητής ή ο συγγραφέας υπολογίζει στην κοινή γνώση του ακροατή ή αναγνώστη, ο Ιωάννης υπολογίζει κι' αυτός στο συντακτικό κανόνα της συμφωνίας υποκειμένου και ρηματικού τύπου, κυρίως όμως στην εκκλησιαστική – θεολογική γνώση των πιστών / αναγνωστών του βιβλίου του.

Θα κλείσουμε την ενότητα και μαζί μ' αυτήν ολόκληρο το άρθρο με μια γενικότερη θεολογική αποτίμηση και των «σφαλμάτων» και των εκλογικεύσεών τους :

Από τα προηγούμενα προέκυψε ότι τα «σφάλματα» της Αποκάλυψης δεν ανήκουν απλώς στις τεχνικές που δημιουργούν πολυμορφία και προσθέτουν ξάφνιασμα και έκπληξη στον έτσι κι' αλλιώς προκλητικό προφητικό και αποκαλυπτικό λόγο⁵⁵, αλλά έχουν αναγνώσιμο χαρακτήρα. Υποδεικνύουν στον αναγνώστη ότι οφείλει να κάνει μια ενεργοποίηση και μια διαδρομή. Του θυμίζουν ότι το ρηματικό μέρος αποκρυπτογραφεί έντεχνα, πλην με σαφήνεια, το ονοματικό που είναι κάθε φορά ο στόχος. Αυτό σημαίνει ότι το κείμενο μένει αυτό που είναι και ο αναγνώστης είναι αυτός που πρέπει να ενεργοποιήσει τα μηνύματα με αναγωγές. Έτσι κι' αλλιώς κάθε κείμενο σε ελκύει να γίνεις ενεργός αναγνώστης. Εδώ ένας λόγος παραπάνω.

Όμως πέραν αυτού τα σφάλματα αυτά επιτρέπουν να ανιχνεύσουμε καλύτερα και ακριβέστερα την ουσία της θεολογικής σκέψης και των μηνυμάτων του συγγραφέα. Πρόκειται για λάθη που σε προσανατολίζουν στην ανάγκη κάποιας υπέρβασης. Είναι ρωγμές που όχι μόνο δεν αποδο-

⁵⁵ Βλ. περισσότερα στο Σ. Αγουρίδης 'Η Αποκάλυψη ...σ. 97-99.

μούν τα μηνύματα του κειμένου αλλά μέσα από αυτές σου επιτρέπεται να δεις το υπερκείμενο μείζον. Ο συγγραφέας επιβάλλει –καθιερώνει ένα βαθύ και στενό σύνδεσμο μεταξύ του μηνύματος και της έκφρασής του. Έτσι, η θεολογική σκέψη του Ιωάννη είναι αδιαχώριστη από τον τρόπο έκφρασης που τη μεταφέρει. Ο Ιωάννης, χρησιμοποιώντας σύμβολα και υιοθετώντας «σφάλματα», υποδεικνύει έναν άλλον δρόμο του θεολογείν, τον αποφατικό. Πρόκειται όμως όχι απλώς για μια άλλη οδό γραφής και έκφρασης, αλλά για άλλη οδό σκέψης και δη θεολογικής. Ταυτόχρονα η οδός αυτή υπαγορεύει και άλλο ήθος έναντι του μυστηρίου : Άρνηση του μονόδρομου της λογικής. Συμφιλίωση με την υπέρβαση των λογικών δομών σκέψης και ζωής.

Ως προς τις επεμβάσεις για διόρθωση – βελτίωση να υπογραμμίσουμε ότι είναι κατανοητές, γιατί η συνήθεια που αποκτήσαμε ή η γνώση που διαθέτουμε, ως προς το συντακτικό και τη γραμματική εννοώ, δεν αντέχει υπερβάσεις αποκαλυπτικού τύπου. Η λογική και το έθος της γλώσσας μας δεν αποδέχεται εύκολα τέτοια άλματα γιατί και η ζωή μας δεν υιοθετεί εύκολα το προφητικό ή αποκαλυπτικό είναι. Αυτά είναι οικεία μόνο στην ποίηση και στην πολλή ποιοτικά ανεβασμένη τέχνη, Μια όμως «λογική» νοοτροπία απεχθάνεται τέτοιες υπερβάσεις. Πάντως, ενώ ο Ιωάννης σπάζει δεσμά, οι επεμβάσεις ισοδυναμούν με υποταγή των θεολογικών επιλογών στις συντακτικές απαιτήσεις του κειμένου.

Συμπερασματικά : Δεν μπορούμε πράγματι να κατηγορήσουμε για άγνοια ή ακόμη και παραλογοισμό τον Ιωάννη για τις συντακτικές αταξίες που παρακολούθησαμε. Κι αυτό γιατί τα «σφάλματά» του κάνουν τελικά λόγο όχι για την οντότητα που μνημονεύεται γλωσσικά κάθε φορά, αλλά για μια άλλη οντότητα την οποία «αυτονόητα» ανακαλεί η πρώτη, χάρη στη μεταξύ τους σχέση, όπως ήταν κατατεθειμένη στην εμπειρία της εκκλησίας. Έτσι, η δεύτερη οντότητα αναδεικνύεται κάθε φορά ο στόχος, ενώ η πρώτη μένει το όχημα που παρέχει εννοιακή προσπέλαση στη δεύτερη, στο στόχο.

Αν λοιπόν τα «προβληματικά» σημεία του Ιωάννη δεν είναι παραλογοισμός, τότε κάθε επέμβαση για εκλογίκευσή τους σίγουρα είναι άλογη. Όπως θα ήταν άλογη μια τυχών εκλογίκευση και των πολλών υπέρλογων σχημάτων ή συμβόλων της Αποκάλυψης.